

Абдиева А.М.

**КЫРГЫЗДАРДЫН ӨСҮМДҮКТӨРДҮ СУЛУУЛУК КАРАЖАТЫ
КАТАРЫ ПАЙДАЛАНЫШЫ
(Баткен жергесинин талаа материалдарынын негизинде)**

Абдиева А.М.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАСТЕНИЙ В КАЧЕСТВЕ СРЕДСТВА
ДЛЯ КРАСОТЫ КЫРГЫЗАМИ
(На основе полевого материала Баткенского региона)**

А.М. Abdieva

**THE USE OF PLANTS AS A MEANS FOR THE BEAUTY OF THE KYRGYZ
(Based on field data of the Batken region)**

УДК: 082(043.2)/332

Бул макалада түштүк-батыш аймагындагы кыргыздардын өсүмдүктөрдү сулуулук каражаты катары, ошондой эле кол өнөрчүлүктө жана дарыгерчиликте пайдалануу ыкмалары берилди.

Негизги сөздөр: түштүк-батыш, турмуш-тиричилик, көчмөн, жасалгалоо, чарбачылык, дарыгерчилик максатта пайдалануу, сулуулук, аял, кол өнөрчүлүк.

В этой статье рассмотрено использование растений юго-западных кыргызов для косметики, а также в ремесленничестве и в лечебных целях.

Ключевые слова: юго-запад, жизненный быт, кочевой, оформление, хозяйство, употребление в лечебных целях, использование, красота, женщина, ремесло.

This article describes the use of plants in South-Western Kyrgyz for cosmetics, and also in the handicraft and medicinal purposes.

Key words: South West, life life, nomadic, design, agriculture, the use for therapeutic purposes, the use, beauty, woman, craft.

Өсүмдүктөрдүн кээ бир түрлөрүн сулуулук каражаты катары пайдалануу тээ байыркы мезгилге б.а. Египетте мамлекеттүүлүк пайда болгон доорго туура келери тарыхта белгиленип келет. Адамдар өсүмдүктөрдү сулуулук каражаты катары жана турмуш-тиричиликте пайдалуу жактарын терең түшүнүшүп, т алаа-түздөрдөн жыйнап терип келишкен. Мезгил өткөн сайын акырындап, кыргыздар бул өсүмдүктөрдү максаттуу түрдө жеке чектеринде эгип, жашоо турмушунда сулуулук каражаты катары өздөрүнүн кызыкчылыгына кеңири пайдалана башташкан.

Ал эми тарых барактарында Фергана өрөөнү байыркы мезгилден тартып эле дыйканчылык маданияты жогору өнүккөн аймак катары белгилүү. Бул өрөөндүн калкы дыйканчылык маданиятынын бир түрү болуп саналган сулуулук каражаттардын түрлөрүн өндүрүшкөн.

Биз, мурунку жарыяланган изилдөөлөрүбүздө: «кыргыздар жашоо турмушунун мүнөзүнө ылайык күнүмдүк турмуш-тиричиликте косметикалык керектелүүчү элдик колдонмо каражаттардын түрлөрүн атоо менен колдонуп келгендигин», – белгилеп кеткенбиз [1, 365-6.].

Кыргыздар да башка элдер сыяктуу эле адамдардын келбетине, сулуулугуна өзгөчө маани беришкен, айрыкча аялзатынын сулуулугуна көңүл бурушкан. Ошондуктан, кооздоонуу, сулуулануу үчүн аялзаты: осмону, кынаны жана эндик өсүмдүктөрүн пайдаланып, сулуулануудан сырткары кыргыздар аталган өсүмдүктөрдүн жардамы менен түрдүү дарттарды дарылашкан. Сулуулукту жана жаштыкты көпкө сактоо үчүн териге серпилмелүүлүк, ийкемдүүлүк беришип жана беттеги бырыштарды, сөөлдү, менди (калды) жок кылуу, күндөн сактануу үчүн түрдүү өсүмдүктөрдү пайдаланып келишкен. Сулуулук каражаты болуп саналган өсүмдүктөр кол өнөрчүлүктө да, табигый боёк катары маанилүү роль ойногон.

Аялзаты илгертен сулуулук үчүн колдонуп келген табигый боёктордун катарын кылымдардан бери толуктап келаткан өсүмдүктөрдүн кээ бир түрлөрүнө, атап айтсак: осмо, кына жана эндикти Кыргызстандын түштүк-батыш аймагын жердеген кыргыздардын XIX к. аягында XX к. башында табигый өсүмдүктөрдөн боёкторду алып пайдаланышы, өстүрүү жана сактоо жолдору жөнүндө токтолмокчубуз.

Түштүк-батыш аймакта жашаган кыргыздар көчүп-конуп жашап, кошуна тажик, өзбек элдери менен алыш-бериш, тыгыз соода-сатык мамилелерин жүргүзүп келишкен. Осмону колдонууда кыргыздарга кошуна элдердин таасири тийген. XIX кылымдын аягында жарым көчмөн жана отурукташкан кыргыздар осмону эгип, өстүрүп башташкан. Ал эми дыйканчылыктан алыс жашаган көчмөн кыргыздар осмо өсүмдүгүн базардан жана айылга алып келип сатык иштери менен алектенген майда соодагерлерден сатып алып колдонушкан. Осмону алгач кыргыздардын байларынын аялдары гана пайдаланышкан. Болгондо да турмушка чыккан аялдар гана коюшкан. Осмо коюу кыргыздарга кошуна элдерден кирген. Осмону аялдар арасында көбүрөөк колдонуу XX кылымдын башына туура келет.

Осмо (вайда красильная) – бийиктиги 60 см, жалбырактары 10-15 сантиметрге жеткен узун, жашыл жалбырактуу жерде өсүүчү өсүмдүк. Ал март айынын соңунда жана апрель айынын баштарында эгилет. Анын уругу жерге себилип, жөөк (жээк) тартылат. Осмо суулуу жерде тез өсөт, май айынын

акырларында бышып, осмо коюуга, тагыраак айтканда сулуулук каражаты катары пайдаланууга даяр болот. Жаз мезгилинде эгилген осмонун пайдасы чоң [2,157-б.]. Ал эми июнь айында осмо гүлдөйт жана уруктайт, косметикалык каражат катары гүлдөгөнгө чейин колдонушат. Кыргыздар осмону төмөнкүдөй үч багытта пайдаланышкан:

Биринчиси – сулуулук каражаты катары;

Экинчиси – кол өнөрчүлүктө;

Үчүнчүсү – дарыгерчиликте.

Осмону сулуулук каражаты катары пайдаланышы жөнүндө: осмо бышкандан кийин жалбырактарын терип алышып, күнгө бир аз жайып, соолутуп (осмонун соолуганы териге жакшы кирет) алышат. Эки колдун алаканына салып, суусун сыгып чыгарып (осмо алакаандарды терлөөдөн арылтат), чырпыктын учуна пахтаны ороп, осмого малып алып, каш-кирпиктерге коюшкан. “Осмо-кара каштын сыры” деп айтылгандай, ал каштарды калың, кирпиктерди узун кылып, аялдардын ажардуу жана сулуу болуусуна шарт түзөт. Натыйжа болуу үчүн дайыма осмону кашка коюп туруу керек, мисалы эки жумада бир жолу, эгерде мүмкүнчүлүк болсо бат-баттан коюп турган оң. Кашка жана көзгө койгондо кээде терини ачыштырат, бирок эч кандай зыяны жок, алгач жашыл түстө болуп кирет, кийинчерээк түсү (түнү бою) карарат, териге сиңет жана жакшы кирсе кашты кара көрсөтүп, 2 жумага чейин кетпей сакталып турат. Эскерте кетчү нерсе, осмону териге жакшы кирүүсү үчүн жаңы сырыктырылган суусун гана коюу керек, эскирген суусу бети ачык бойдон калса катып калат жана жакшы кирбейт. Осмо коюу кыргыздардан башка улуттарда да үрп-адат катары саналат.

Осмону кол өнөрчүлүктө колдонуу: Кыргыздар осмону атайын бир канча жерге эгип алышып, кустардык (фабрикада эмес, жеке жол менен колдо жасалган) жана кол өнөрчүлүк өндүрүштө осмонун жалбырактарын сууга кайнатышып, жүндү көк жана жашыл түскө бойоп алышкан (Лейлек жергесинин элдери өздөрүнүн белгилүү лейлек килеминин жашыл түстөгү түрлөрүн алууда пайдаланышкан).

Осмону дарыгерчиликте колдонуу. Осмону бир гана каш жана кирпич үчүн колдонбостон, чачты дарылоодо дагы пайдаланып келишкен. Чачты коюу кылып өстүрүү үчүн осмонун маңызын чачтын түптөрүнө сүртүшкөн. Чач аялзатына көрк берип турат эмеспи. Ошол сыңарындай кыргыз элинде аялзатынын чачынын жоктугу же чачын кыркуусу жаман адат катары саналган. “Кыз бала чачын кыркса багын, өмүрүн кырккан болот” дешкен. “Чачты кесүү - чоң күнөө” деп саналып, чачын кырккан кыздарды күйөө албай койгон. Жазалоо иретинде жаман аялдын чачын кесишкен. Ошондуктан, кыргыздарда чачын узун өстүрүп жүрүү зарыл болгон. Ошондой эле, осмону чач түшкөндө, таз ооруусуна (чач түшкөндө) да колдонушуп, баштын терисине коюу кылып сүртүшкөн. Ал чачтын тамырларын бекемдейт, активдүү эмес фолликулаларын ойготуп, чачтын коюу, калың өсүшүнө жардам берет. Кыргыздар осмонун жалбырактарын суук тийгенде чай кылып

ичишкен. Осмону көзгө койгондо атайын ичине киргизип коюшкан. Анткени, осмонун суюктугу көздүн эң ички кабатына б.а. тор кабыгына дары, мындан сырткары осмо көздөгү орууларды, түрдүү инфекцияларды жок кылууга жардам берет.

Осмону жыл бою пайдалануу үчүн сактоонун бир канча жолдору бар:

1) Осмону кургатып, майдалап алуу;

2) Осмону пахтага сиңирүү жолу;

3) Осмону идишке куюп алуу жолу.

Осмону күз-кыш мезгилдеринде да пайдалануу үчүн жалбырактарын кургатып, майдалап чүпүрөккө салып байлап, кышка сактап коюшкан. Каалаган убакта аны кайнатып, суук түшкөн мезгилде колдонууга мүмкүн болгон. Каш-кирпикке ар дайым кам көрө билген аялдар жай мезгилинде осмонун суюктугун сыгып алып, пахтага сиңирип сактап коюшкан да, кышында пахтанын четинен кичине сууруп алып, суулап каш-кирпикке сүртүшкөн. Осмону гүлдөгөнгө чейин жалбырактарын көп кылып терип, суюктугун сыгып алып, атайын идишке куюп, эмки жазга чейин же жаңы осмо бышканга чейин сакташкан.

Осмону алуу үчүн кадимки эле жашылчалар менен катар уругун сээп, өстүрүүгө болот. Кээде үй ичинде да өстүрүшөт. Аталган өсүмдүктү Баткен жергесинин аялдары арасында көп колдонулуп келет. Мисалы: үй-бүлөдө кыз бала төрөлсө ымыркай мезгилинен тартып эле осмону кашына сүртүп башташат. Бул “кыздын эки кашы канчалык жакын болсо, кызы ошончолук жакын жерге турмушка чыгат, өмүрү узун болот” дегенди билдирген. Ошондуктан, апасы кызынын каштары өсүп, бириксе деп аракеттенип осмону көп койгон. Жаш кезинен осмону көп койсо каштары бат карарат деп айтышкан. Кошуна өзбек, тажик элдеринде кыз төрөлсө, жети күндөн кийин энеси анын кашына осмо коюп баштайт. Дагы бир кызыктуу маалымат катары аялдар дайыма каштарында осмо болушун каалап, каштарына, эки каштын ортосун атайын ийне менен чегип, канын чыгарып, чегилген жерге осмону коюшкан. Натыйжада, осмо сиңип өмүр бою кетпей калган. Колдоруна тамгаларды, калдарды (беттерине да кал коюшкан), өздөрүнүн аттарын да чегип алган учурлар да кездешет. Жогоруда айтып кеткендей, осмо каш-кирпиктерди карартып, алардын жакшы жана коюу өсүшүн шарттайт. Кыргыз элинин белгилүү жазуучусу Касымалы Жантөшевдин “Каныбек” романында да “кашына осмо коюп...” деп XIXк. аялдардын сулуулук каражаты катары осмону пайдаланып келгендиги туурасында баяндалган [3, 168-б.]

Осмо сыяктуу бир канча пайдалуу жактары көпкө өсүмдүгүнө токтолуп кетсек.

Кына (хна, лавсония неколючая) - бийиктиги 0,5 метрге жеткен, жалбырактары анча чоң эмес, жалтыраган ачык жашыл өңдөгү жерде өсүүчү өсүмдүктөр тобуна кирет. Жалбырагынын узундугу 3-7 сантиметрди, туурасы 1,5-2,5 сантиметрди түзөт. Бул өсүмдүк эрте жазда, апрель айынын аягында эгилип, июнь айынын акырларында бышып даяр болот. Ал башка өсүмдүктөр сыяктуу эле уругунан көбөйөт.

Анын уругу жерге себилип, жээк тартылат. Кына бийик болуп өсүп чыгып, анан гүлдөп, гүлдөгөндөн кийин бышат. Гүлү кызыл, ак, көгүш түстө болуп, өтө кооз келет. Ал суулуу жерди жакшы көрөт. Кынанын илимий аталышы – лаусон инермис (латынчадан которгондо “тикенсиз лаусон” дегенди билдирет). Ушул өсүмдүктү изилдеген англиялык дарыгер Исаак Лаусондун атына коюлган. Бул өсүмдүктү дүйнө элдери *хна*, *эль-хна* жана *хенна* деп да атап келишет. Кынанын бир канча пайдалуу жактары бар. Осмо сыяктуу эле кына өсүмдүгү косметикалык, көл өнөрчүлүктө табигый түс берүүдө жана дары катары пайдаланылып келген.

Эзелтеден табигый боёктор кандай өсүмдүктөрдөн алынарын байкап келген кыргыз айымдары кынаны илгертен сулуулук үчүн колдонуп келишкен. Кынанын жалбырактарын чач, тырмак (кол жана буттун тырмактарын) жана алакандарды боёо үчүн пайдаланышкан. Тырмак жана алакандарды боёодо кынаны бышкандан кийин кесип алып, күнгө таштап бир аз соолутуп алат. Солугандан кийин тактага коюп балта менен чабып, майдалап алышкан. Даяр болгондон кийин колдун алакандарына салып, колду жумуп, буттардын таманына коюп, чүпүрөк менен кына сүртүлгөн жерди кынанын суусу чыкпагандай кылып, байлап коюп жатышкан. Кына 7-8 саат ичинде териге жана тырмакка кирип бүтөт. Лейлектик кыргыздарда көбүнесе кечинде жатаар мезгилде кынаны колго жана бутка коюп таңып жатышкан. Анткени, түн ичинде адам уктаганда жай жатып, кына териге жакшы сиңген.

Кынаны сактоо жолу: кынаны күндө жакшылап кургатып, майда кылып эзип алып, кышта аны кара чайга аралаштырып коюшкан. Көбүнчө кыргыздарда айт майрамдарында кыз-келиндер кынаны атайын кол жана буттарына коюп сулууланышкан.

Кына бир гана кол-буттарга коюлбастан, Азия өлкөлөрүндө чач боёгондо, түрдүү атырларды даярдаганда, менди (денеге, айрыкча колго жана бутка түрдүү сүрөттөрдү түшүрүүдө) тартууда көп колдонулат.

Кына өсүмдүгү көптөгөн оорууларга дары. Чыгуу жана кычышкаак ооруулары теринин эң катуу жерлери болуп саналган алакан жана таманга чыгат. Кына эң коркунучтуу ооруулардын бири болуп саналган чыгууга чоң дары болуп эсептелет. Оорудан айыгуу үчүн кыргыздар колдун алаканына жана буттун таманына кынаны коюшкан. Кыргыздар кынанын антисептикалык таасирин мыкты өздөштүрүшүп, жалбырактарын кургатып алышып, майдалап, элдик медицинада тери ооруларына (диатез, экзема, ириңдеп кеткен жараларда) колдонушкан. Кол-бутту тердегенден сактаган жана буттагы жагымсыз жытты кетирет. Ошондуктан, кынаны бир эле аялдар эле эмес, эркектер да кынаны коюшкан. Азыркы кезде кынаны жараларды дезинфекциялоодо, хирургиялык тигиштерге, дерматологиялык ооруларга, сөөк ооруларга (сөөк сынганга), стоматитке колдонушат. Кынанын жыты баш оорууну калтырат, ооз көңдөйлөрүндөгү жараларга да дарылык касиети чоң.

Кына адамдын баш ооруусуна да дары. Мурда башы ооругандарга эзилген кынаны сирке (ачык суу) менен аралаштырып, ооруган адамдын маңдайына сүртүшкөн. Кээде кынанын жытын жытаттышкан. Кынанын гүлү нерв оорууларында иштетилип, колбуттары иштебеген адамдарга колдонулган. Анын майы дагы нерв системасын тынчтандырууга, сөөк сынганга пайдалуу.

Кына өсүмдүгүнүн кичинекей ак жана кызгылт, көгүш топ гүлүнүн роза гүлүндөй жагымдуу жыты бар. Кол менен терилген гүлдөрүнөн эфир майы алынып, азыркы кезде ал парфюмерия өндүрүшүндө же кымбат чач боёк катары колдонулат. Кына менен чачты каалгандай өңгө боёшот. Ал аллергия чакырбоочу өсүмдүк болуп эсептелгендиктен, химиялык боёкторго караганда бир кыйла зыянсыз келет.

Кыргыздар кынаны көл өнөрчүлүктө да колдонушкан. Кынаны сууга салып кайнатышып, жүндү жана жибекти сары түскө боёшкон. Кынанын кургатылган жалбырагынан курт-кумурскалар да качат, ошондуктан кыргыздар буюм-тайым сакталган жерге жалбырактарын себип коюшкан.

Эндик (арнебия) – бою 40 см. Жеткен сары түстө гүлдөгөн, жалбырактары түктүү, жашыл, тамыры күчтүү жана кызыл-көгүш өңдүү бир жылдык өсүмдүк. Кургак, таштак жерлерде, кумдуу жерлерде, чөлдүү өрөөндөрдө өсөт. Кыргыздар эндиктин тамырын боёк катары колдонушкан. Кыргыз аялдары эндик өсүмдүгүнүн тамырын казып алышып, майдалап, беттерине упу кылып жана эриндерин кызартуу үчүн койгон. Эндик-упа аялзатынын жүзүнө көрк берип, сүйкүмдүүлүгүн, келбеттүүлүгүн арттырган, бетти шамалдан (суукта бетти жарылып жана ысыкта бетти күн көтөрүп кетишинен) жана күндөн сактаган. Кыргыз элинин ойчул акыны Арстанбек Буйлаш уулу “Тар заман” [4, 94-б.] поэмасында:

Кымкап кийген кыздардын
Тал-талдап өргөн чачтары,
Осмо койгон каштары
Түйдөктөлүп жүн болду.
Эндик жапкан беттери
Кызылы өчүп, боз болду,

Кыйын заман кез болду – деп, замандын бузулушун, оорлоп кеткенин осмо, эндик коюп жүргөн кыз-келиндердин келбетине салыштырып ырдаган. Ошондой эле, кыргыз элинин бир топ элдик ырларында: “Эндик казган таштардан, кыздар сонун турбайбы!”, “Эндиктей эки бетте кызыл нуру” жана элдик макалдарда: “Эри сүйбөс катынга, эндик-упа не пайда” [5. 454-б.] деп эндик өсүмдүгү жөнүндө эскерилет.

Эндиктин тамырын кыргыз эли салттуу дарыгерчиликте өпкө оорууга, кан түкүргөнгө, ашказан жарасына, баш оорууга, безгек, калтыратма, кесилген жараларга дары катары пайдаланышкан.

Жогоруда белгилегендей кыргыздар сулуулукка терең маани беришип, аялдар сырткы келбетине б.а. беттерине (жүзүнө) кам көрүшүп, бет кап (маска) катарында сүт-азыктарынан өндүрүлгөн продукцияларды гана пайдаланбастан, өсүмдүктөрдүн продук-

циясынан да колдонушкан. Бет кап бетти сергитип, терини азыктандырып, нымдандырып жана жылма-кайлаган. Жай мезгилинде айрым келин-кыздардын беттери кургап, күн көтөрүп сепкил түшөт. Мурунун үстүнө кара дактар пайда болуп, ысык күндүн нуру бетти күйдүрөт. Андан арылуу үчүн айрым учурда кара карагаттын, кызылгаттын мөмөлөрүнөн бетке маска жасашкан. Ал бетти агарткан. Натыйжада, бет кап беттеги тактарды кетирип, терини чыңдап, жашарткан жана бырыштардан кетирген.

Жыйынтыктап айтканда XIX к. аягында XX к. башында түштүк-батыш аймагында жашаган кыргыздар сулуулук каражаты катары осмо, кына жана эндик өсүмдүктөрүн колдонушкан. Учурда илимий техникалык прогресс өнүккөндүгүнө байланыштуу аларды пайдалануу унутта калып баратат, аларды элдер кооздук үчүн гана өстүрүп калышты. Табигый боёктор адамдын организминде зыяны жок болгонуна карабастан, химиялык жол менен алынган, каш-кирпикти, чачты түшүргөн косметикалык каражаттарга элдин талабы күч болуп келүүдө.

Осмо коюу

жалбырактуу осмо

Кына өсүмдүгү

Осмонун гүлдөө мезгили

Эндик өсүмдүгү

Эндиктин тамыры

Адабияттар:

1. Абдиева А.М. Кыргыздардын XX к. аягында XX к. башында өсүмдүктөрдү таануусу жана аларды пайдалануусу. Ж.Баласагындын 1000-жылдыгына арналган V “Кыргыз жана Карахандар каганаттары” эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйынынын материалдары. – 2016. - 363-367-беттер.
2. Федюшкин А.В. Продуктивность вайды красильной в зависимости от сроков посева и использования травостоя. Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидат сельскохозяйственных наук. - 2007. - 157- с. Dissert Cat – научная электронная библиотека.
3. Касымалы Жантөшев “Каныбек”. - Ф.1991. - 168-б.
4. Арстанбек Буйлаш уулу. Тар заман //Кыргыз эл ырчылары. - Б., 1994. - 94-б.
5. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М. 1985. - 454-б.

Рецензент: д.и.н., профессор Асанканов А.